

УДК 340.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.14>

КОНЦЕПЦІЯ МОДЕЛІ СИСТЕМИ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ У ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВЧЕННЯХ ДЖОНА ЛОККА

Олійник Ю.В.,
доктор філософії,
асистент кафедри історії держави, права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8675-8044>
e-mail: yuri.oliinyk@ukr.net

Олійник Ю.В. Концепція моделі системи стримувань і противаг у політико-правових вченнях Джона Локка.

У статті здійснено аналіз політико-правових поглядів Джона Локка щодо системи стримувань та противаг, яка знаходить своє відображення в концепції мислителя про розподіл влади. Зазначено, що в сучасних умовах активної модернізації політичних та правових процесів, важливе значення має вивчення та узагальнення досвіду у сфері державного управління. Значну увагу приділено характеристиці еволюції політико-правових поглядів Нового часу, зокрема, політичним та правовим вченням в Англії. На території Англії XVII ст. абсолютистські теорії обґрунтовували панування «Божественними правами королів», ожили ідеології роялізму, які критикували революцію в ім'я основ абсолютизму, покликаючись на традиції і на стару конституцію Англії, яку парламент хотів скасувати. В ході цих змін основну роль відіграв акт англійського парламенту 1689 року про обмеження прав короля під загальновідомою назвою «Білль про права». Ідейним обґрунтуванням цього акту стала доктрина відомого філософа Джона Локка. В статті описано окремі позиції Джона Локка викладені в його визначній праці «Два трактати про правління» (1690), завдяки якій його вважають батьком політичного лібералізму. Дана робота розділена на дві частини, саме у другій частині автор розкриває низку важливих питань та суджень, починаючи із зображення, так званого, «природного стану», де люди не зобов'язані підкорятися один одному, але кожен сам судить про те, чого вимагає закон природи. Розкриває Джон Локк також власну систему поглядів, щодо походження держави, її роль та значення в суспільстві. Для дослідження внеску Джона Локка в політико-правову сферу тогочасної Англії та світової, зокрема сучасної політико-правової науки слід зупинитися на дослідженні частини доктрини Джона Локка, а саме основ реалізації системи стримувань і противаг, які були покладені ним в концепцію поділу влад. В даній статті також ведеться про те, що метою системи поділу гілок влади, як політико-правового явища, є реалізація запобігання концентрації влади в певному державному органі шляхом організації та забезпеченні дії системи стримувань і противаг.

Ключові слова: держава, розподіл гілок державної влади, державний орган, система стримувань і противаг, концепція.

Oliinyk Y.V. The concept of the model system of checks and balances in the political and legal teachings of John Locke.

The article analyzes John Locke's political and legal views on the system of checks and balances, which is reflected in the thinker's concept of the distribution of power. It is noted that in modern conditions of active modernization of political and legal processes, the study and generalization of experience in the field of public administration is of great importance. Considerable attention is paid to the characteristics of the evolution of political and legal views of the New Age, in particular, political and legal teachings in England. On the territory of England in the 17th century, absolutist theories justified the rule of the «Divine Rights of Kings», revived the ideology of royalism, which criticized the revolution in the name of the foundations of absolutism, referring to traditions and the

old constitution of England, which the parliament wanted to abolish. In the course of these changes, the main role was played by the act of the English Parliament of 1689 on limiting the rights of the king, commonly known as the «Bill of Rights». The ideological justification of this act was the doctrine of the famous philosopher John Locke. The article describes certain positions of John Locke set forth in his landmark work «Two Treatises of Government» (1690), thanks to which he is considered the father of political liberalism. This work is divided into two parts, it is in the second part that the author reveals a number of important questions and judgments, starting with the image of the so-called «state of nature», where people are not obliged to obey each other, but everyone decides for himself what he requires law of nature John Locke also reveals his own system of views regarding the origin of the state, its role and significance in society. To study the contribution of John Locke to the political and legal sphere of England at the time and the world, in particular, modern political and legal science, one should stop at the study of part of the doctrine of John Locke, namely the foundations of the implementation of the system of checks and balances, which were laid by him in the concept of the concept of the separation of powers. This article also discusses the fact that the goal of the system of separation of branches of power, as a political and legal phenomenon, is the implementation of preventing the concentration of power in a certain state body by organizing and ensuring the operation of the system of checks and balances.

Key words: state, distribution of branches of state power, state body, system of checks and balances, concept.

Постановка проблеми. Більшість науковців розуміють систему стримувань і противаг як систему, яка забезпечує: 1) взаємний контроль гілок державної влади; 2) запобігання зосередження влади в одній гілці чи в руках однієї особи.

Якщо провести короткий юридичний аналіз системи стримувань і противаг в сучасній Україні можна виділити такі її елементи, як: 1) подвійне джерело формування виконавчих органів; 2) інститут імпичменту, який належить законодавчому органу; 3) право президента щодо розпуску парламенту, 4) право президента щодо накладення вето, 5) інститут конституційного нагляду.

Таким чином, в Україні без сумніву, діє система стримувань і противаг, проте вона потребує певної модернізації та удосконалення, якої можна досягнути за рахунок, зокрема обмеження повноважень певних органів державної влади.

При цьому, звертаючи увагу на особливість системи стримувань і противаг український правознавець професор Ю.О. Фрицький справедливо зазначає про те, що «...зміст системи стримувань і противаг залежить від характеру і рівня розвитку державного механізму країни, стану економіки, суспільства в цілому, від історичних, національних, політичних та інших традицій, які склалися в цій державі» [1, с. 18].

Проте, очевидно, що система стримувань і противаг має за одне з завдань стимулювати прийняття лише якісних та ефективних рішень органів державної влади. У зв'язку з цим виникає необхідність наукового вивчення історичних витоків, системи стримувань і противаг, що дасть можливість вкотре проаналізувати суть та особливості цього політико-правового інституту, виділити його ознаки, на які звертав увагу Джон Локк, а також дати його вченню об'єктивну оцінку.

Метою статті є комплексно проаналізувати теорію поділу влад, яку запропонував Джон Локк, проаналізувати та узагальнити політико-правові ідеї, в яких простежується думка мислителя щодо системи стримувань і противаг, які актуальні у сучасних умовах.

Стан опрацювання цієї проблематики. Окремі аспекти політико-правових ідей Д. Локка щодо системи стримувань і противаг були предметом наукового дослідження в українській науковій літературі, серед відомих учених, як Ю. Фрицький, Т. Подковенко, О. Козинець, Н. Гайдаєнко та ін. Попри значний внесок сучасних науковців у розвиток політико-правових учень в контексті політико-правових ідей Джона Локка щодо системи стримувань і противаг, варто звернути увагу, що виклики пов'язані з війною росії проти України диктують юридичній науці нові вимоги щодо осмислення наукових проблем, які постають перед українським суспільством.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні у всіх сферах суспільного та державного життя відомо, що запорукою стабільного функціонування системи державної влади, очевидно, демократичної держави є система стримувань і противаг, яка покликана забезпечити взаємний контроль

різних гілок і центрів державної влади та в ідеалі запобігає концентрації влади в одній гілці чи в руках однієї особи.

Основи системи стримувань і противаг виникли, у зв'язку з запровадженням правової теорії та принципу щодо розподілу державної влади. Класичну теорію про розподіл державної влади запропонував французький правник, письменник і політичний мислитель Шарля Луї де Монтеск'є (1689–1755). Однак одним з перших хто запропонував концепт теорії розподілу державної влади був Джон Локк.

Джон Локк (1632–1704) видатний англійський філософ-просвітник і політичний мислитель, прихильник концепції суспільного договору й природного права. Народився в Англії в родині адвоката, закінчив Оксфорд, викладав грецьку мову. Особливий інтерес проявив до медицини і зрештою написав трактат «Про медичне мистецтво». Подорожував Європою і, повернувшись до Англії після «Славної революції» 1689 р., написав кілька праць: «Досвід про людське розуміння», «Два трактати про правління», «Послання про віротерпимість»; «Думки про виховання» та ін. [2, с. 83]. Джон Локк вважається основоположником лібералізму, він першим чітко розділив поняття «особистість-суспільство-держава» і поставив особистість над усе [3, с. 139]. Так, після страти короля Карла I Стюарта 30 січня 1649 р. в Англії була встановлена республіка, що проіснувала до реставрації і проголошення монархії в 1660 р. До влади знову прийшли Стюарти. Але їхня реакційна політика викликала невдоволення в суспільстві. У 1688 р. відбувається революційний переворот. Стюарти знову скинуті, і король Яків II Стюарт утік із країни. У 1689 р. був прийнятий «Білль про права», який закріпив державно-правові гарантії законності і правопорядку [4, с. 80].

Як зазначено вище, Переворот 1688 р. увійшов в історію під назвою «Славна революція» 1688 р. Він оформив становлення в Англії конституційної монархії. Королівський престол зайняв Вільгельм Оранський. Конституційна монархія відкрила доступ великій буржуазії до управління справами держави. Публічна влада була компромісно поділена між: 1. Земельною аристократією. 2. Грошовою аристократією. 3. Верхами дворянства. 4. Верхами буржуазії. Так завершилася низка революцій в англійському суспільстві, яке з феодального переходило в капіталістичне [4, с. 80]. Відомо, що політико-правову підтримку Славної революції було теоретично обґрунтовано у працях англійського філософа Джона Локка [5, с. 127].

За ідеями Джона Локка з метою гарантування природних прав людей (мається на увазі суспільство) відмовилися від самостійного їх забезпечення й уклали суспільний договір, гарантом якого стала держава – сукупність людей, які об'єдналися в одне ціле під егідою встановленого ними загального закону і створили судову інстанцію, яка уповноважена улагоджувати конфлікти і карати злочинців. Держава створюється для досягнення «великої і головної мети» – політичного партнерства, коли кожен може реалізувати свої громадянські права (право на життя, здоров'я, свободу, приватну власність тощо). Вона має право видавати закони, використовувати силу суспільства для їх забезпечення, відати відносинами з іншими державами. При цьому Локк акцентував увагу на взаємній згоді людей: «будь-яке мирне утворення держави мало у своїй основі згоду народу» [2, с. 84].

Громадяни точно визначають той обсяг повноважень, що передають державі. Локк вважав, що право на життя, володіння майном, свободу і рівність людей є не відчужуваними. Саме ці невідчужувані цінності є межами державної влади, переступити які нікому не дозволено. За інших умов, а також у разі тиранічного правління народ вправі «переглянути угоду» [2, с. 84].

Критикуючи феодальний лад і стверджуючи, що він суперечить природному праву, Локк зображував природний стан як царство свободи і рівності. У природному стані, стверджував він, люди вільно розпоряджалися власною особою, майном і всі мали рівні права на свободу [5, с. 128].

Аналізуючи погляди Джона Локка на свободу, зокрема політичну натрапляємо на тезу автора про те, що гарантією політичної свободи є рівний, загальнообов'язковий, постійний закон і поділ влади.

Обстоюючи режим законності, Локк наполягав на положенні, яке є актуальним до сьогодні: «Хоч хто б мав верховну владу, йому необхідно правити згідно з встановленим постійним законом, проголошеним народом і відомим йому, а не шляхом імпровізованих указів». При цьому закони повинні виконуватися. Така позиція Локка передбачала ідею «правової держави» [2, с. 85].

Концентрація ідей Джона Локка зокрема щодо системи стримувань і протипаг реалізувалася в його найвідомішій праці «Два трактати про врядування» («Два трактати про правління») [6] (1690), в якій розглянуто широкий спектр проблем держави, громадянського суспільства, політичних свобод, законності, власності та ін. Більшість положень цієї праці вважаються актуальними до сьогодні.

Так, Джон Локк досліджує основні принципи та напрями взаємодії різних влад, засоби та форми їх співучасті у здійсненні державних справ, доводить необхідність взаємних стримувань і протипаг, здатних забезпечити зв'язок між ними, збалансування і водночас певну супідрядність [7, с. 45].

Розглянемо основні ідеї Джона Локка щодо стримувань і протипаг гілок влади, більш детально. На думку Джона Локка розподіл влади необхідний для забезпечення основних прав людини, насамперед – свободи, і обмеження політичної влади. На його думку, нерозподілена влада, її зосередження в руках абсолютного монарха, який одноосібно встановлює закони та примушує до їх виконання, загрожує свободі [7, с. 45].

Джон Локк визначає законодавчу владу як владу, яка має право (встановлювати силу) вказувати, як застосовувати силу спільнотворення для збереження спільноти і її членів [6, с. 207].

У своїй праці «Два трактати про врядування» Джон Локк зазначає: «Хоча законодавча влада, незалежно від того, зосереджена вона в руках однієї людини чи кількох, здійснюється вона неперервно чи тільки через певні інтервали, хоч вона і є верховною владою у кожному спільнотворенні, але все ж: По-перше, вона не є і, можливо, не може бути абсолютно деспотичною по відношенню до життя і долі народу... По-друге, законодавча, чи верховна, влада не повинна брати на себе право здійснювати управління за допомогою свавільних деспотичних указів...» [6, с. 201].

Джон Локк визначав межі законодавчої гілки влади: «...межі повноважень, наданих законодавцям суспільством і законом Бога та природи, встановлені для законодавчої влади у будь-якому спільнотворенні, за будь-якої форми врядування. По-перше, вони мають здійснювати правління за допомогою прийнятих і проголошених законів, які не повинні змінювались у кожному окремому випадку, а навпаки, має бути один закон для багатого й бідного, для фаворита при дворі й для селянина за плугом. По-друге, ці закони повинні бути призначені тільки для блага народу і ні для якої іншої кінцевої мети. По-третє, вони не повинні підвищувати податки на власність людей без згоди народу, даної ним самим або через його представників. Це, власне, стосується лише тих урядвань, де законодавчий орган діє неперервно чи принаймні де народ не зберіг якоїсь частини законодавчої влади за депутатами, котрих він час від часу обирає. По-четверте, законодавчий орган ніколи не повинен і не може передавати законодавчу владу комусь іншому чи передовіряти її кому-небудь, окрім тих, кому її довірив народ» [6, с. 206].

Законодавчу владу Джон Локк визначає, як вищу владу в тому сенсі, що закони суворо обов'язкові для уряду, чиновників і суддів [4, с. 82].

Проте, можна припустити, що Джон Локк визначає законодавчу владу вищою дещо формально, оскільки він зазначає, що: «...заради збереження спільноти, може бути лише одна верховна влада, а саме – законодавча, якій всі інші повинні бути підпорядковані, все ж законодавча влада – це лише довірена влада, що покликана діяти заради визначеної мети; ось чому, коли народ бачить, що законодавча влада діє всупереч виявленій до неї довіри, верховна влада має право усувати чи змінювати законодавчий орган, що, як і раніше, залишається в його руках» [6, с. 209].

Таким чином, простежується важлива функція системи стримувань і протипаг щодо виключення «абсолютної» гілки влади, інструментом та каталізатором якого стає саме невдоволення суспільства. При цьому, доволі цікавою є теза Джона Локка про те, що: «...законодавча влада надається різним особам, які, зібравшись належним чином, отримують право самі чи вкупі з іншими створювати закони; виконавши цю справу, вони розходяться знову і відтак підпадають під дію створених ними законів; це нове й безпосереднє зобов'язання спонукає їх дбати про те, щоб створювати закони для блага суспільства» [6, с. 207].

Аналізуючи зазначену тезу, бачимо, що Джон Локк наводив певний принцип автономного контролю в межах однієї гілки влади, який сьогодні застосовується в усіх органах законодавчої влади в демократичних державах світу за рахунок депутатського штату.

Отже, реалізація «головної і великої мети» неодмінно вимагає, за Локком, щоб публічно-владні повноваження держави були чітко розмежовані і поділені між різними органами. Вища (але не абсолютна) влада належить законодавчому (представницькому) органу, що оби-

рається народом і відповідальний перед ним. До цієї влади Локк відносив і діяльність суддів (відповідно до англійського права, одним з його джерел є судова практика). Законодавчий орган не повинен довго засідати, інакше виникає спокуса створити вигідні для себе закони [2, с. 85].

Щодо виконавчої влади Д. Локк зазначає, що «...через те що закони, які створюються один раз і за короткий термін, мають постійну та незмінну силу і потребують неперервного виконання або нагляду за цим виконанням, необхідно, щоб завжди існувала влада, яка б наглядала за виконанням створених і чинних законів» [6, с. 209].

Монарх – глава виконавчої влади. Має право розпускати і скликати парламент, право вето, право законодавчої ініціативи, право удосконалювати виборчу систему. Але діяльність монарха й уряду має бути строго підзаконна, причому монарх не повинен перешкоджати регулярним скликанням парламенту [4, с. 82].

З цього випливає, що Джон Локк визначає певні форми взаємодії законодавчої та виконавчої влади, зокрема з боку виконавчої влади можна виділи такі: розпуск парламенту, накладення вето, право законодавчої ініціативи.

В сучасній Україні також без сумніву можна констатувати взаємодію уряду та парламенту, так можна виділити таку форму взаємодії з боку президента, як розпуск Верховної Ради України, а саме те, що президент України припиняє повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Таким чином, теорія Джона Локка передбачала створення системи правління, за умов якої передусім виконавча влада не мала б змоги перерости у відкриту тиранію. Це і стало основою обґрунтування вченим тези про нерівноправність гілок влади [8, с. 141].

В контексті наведеного варто зацитувати професора Фрицького Ю.О., який у своїй праці «Система стримувань і противаг як засіб організації та функціонування державної влади в Україні», зазначає, що: «...згадана система безпосередньо пов'язана з державно-правовим режимом. Сучасні демократичні політичні режими, як правило, проklamують і дотримуються (принаймні, теоретично) принципу поділу державної влади. У той час як тоталітарні й авторитарні режими, навіть тоді, коли заявляють про свою прихильність до принципу поділу державної влади, насправді здійснюють лише розподіл владних функцій» [1, с. 18].

Виділяє Локк і федеративну владу, яка відає правом війни і миру, правом брати участь у коаліціях і союзах, так само як і правом вести справи з усіма особами і об'єднаннями поза межами держави [2, с. 85].

Український історик права Кормич А.І. зазначає, що за Джоном Локком: «Межі влади держави за всіх форм правління – природні права підданих. Державна влада не може брати на себе право управляти за допомогою свавільних деспотичних указів. Навпаки, вона зобов'язана відправляти правосуддя і визначати право підданого за допомогою проголошених законів і відомих, уповноважених на те суддів. Влада не може позбавити будь-яку людину частини її власності без її згоди. Якщо влада буде зазіхати на природне право і свободу народу, він має право почати повстання проти тиранічної влади» [4, с. 80-81].

Так, основна цінність держави полягає у тому, що вона гарантує повагу до особистих цінностей людини. Саме завдяки такому підходу до тлумачення суспільного договору держава і політичні цінності мають органічний характер зі своїми чітко окресленими функціями і межами [9, с. 161]. При цьому, теорія Джона Локка – це ще не зовсім теорія поділу влади в її сучасному розумінні, оскільки він доходить висновку, що законодавча влада, (оскільки вона створює закони, обов'язкові для виконання всіма) є верховною і всі інші влади впливають із неї та підпорядковані їй. Виконавча влада є підпорядкованою законодавчій владі та може бути за її бажанням змінена або зміщена. Разом із тим Дж. Локк визначив правові, соціальні, майнові та організаційно-політичні межі державної влади [10, с. 129-130].

Важливо зазначити, що поділ влад, вважав Локк, не виключає єдності, яка досягається тим, що всі влади виходять із законодавчої і підпорядковуються їй. Крім того, у монархії монарх сприяє єдності державної влади, так як він бере участь у роботі законодавчої, виконавчої і союзної влади. Монарх наділявся, за теорією Локка, правом розпуску і скликання парламенту, правом законодавчої ініціативи, правом затверджувати законопроекти і навіть правом діяти поза законом, пом'якшуючи силу закону, якщо, на його думку, цей закон міг заподіяти шкоду народові. Локк посилається на «загальне благо», «благо народу», які змушують в окремих випадках виконавчу владу відступати від закону [5, с. 129-130].

Політичні теорії Джона Локка значимі в масштабах планети завдяки впливу мислителя на англійців, французів і американців. Засновники США прямо зверталися до його ідей у Декларації про незалежність і Американської конституції – особливо в пунктах, присвячених розподілу влади, відокремлення церкви від держави, релігійної свободі та в інших положеннях Білля про права. Британські Конституційні акти також спиралася на його ідеї [11, с. 392]. На думку науковців, Джон Локк фактично виступив як теоретик конституційних режимів, за яких закони й виконавча влада підпорядковані правосуддю та природному праву [12, с. 15]. Загалом, мислителю вдалося поєднати ідею суспільного договору з невідчужуваними правами особистості та її свободою, визначити принципи відповідальності публічної влади, що стали основними гарантіями суверенітету народу [12, с. 16].

Висновки. Без сумніву вчення Джона Локка про розподіл влади підготувало основу для формування класичного розподілу єдиної державної влади. Ідеї мислителя щодо того, що в майбутньому отримає назву «система стримувань і противаг» можна називати передовими та далекоглядними. Як один з найвидатніших основоположників лібералізму зрозуміло, що аспект тлумачення меж влади зосереджується на свободах індивіда, за класичною локківською схемою особистість-суспільство-державна. Проте, досліджуючи працю «Два трактати про врядування» вражає, як автор переплітає природне право з правом позитивним, яке лише три століття потім отримає своє відображення в теорії нормативізму.

Серед принципів, які Джон Локк виділяє як фактичні елементи системи стримувань і противаг, зокрема в сфері законодавчої гілки влади варто виокремити такі: правління за допомогою прийнятих і проголошених законів, які не повинні змінювались у кожному окремому випадку; має бути один закон для багатого й бідного, для фаворита при дворі й для селянина за плугом; закони повинні бути призначені тільки для блага народу і ні для якої іншої кінцевої мети.

Так, наведені принципи без сумніву сформовані у філософсько-правовій рефлексії, але виступають вдалим моральним компасом для функціонування системи стримувань і противаг в межах демократичної держави.

В Україні під час важких часів, коли українська держава в умовах війни бореться за своє існування, за свою незалежність та самобутність, коли найкращі сини та доньки України відають свої життя заради своїх співгромадян, за свою державу, важливо пам'ятати, що державний апарат повинен користуватись одним з принципів Джона Локка стосовно того, що закони повинні бути призначені тільки для блага народу і ні для якої іншої кінцевої мети, а в контексті нинішньої ситуації благо українського народу – це перемога над ворогом.

Список використаних джерел:

1. Фрицький Ю. Система стримувань і противаг як засіб організації та функціонування державної влади в Україні. *Юридичний вісник*. 2013. № 4. С. 17–22. URL: <http://yuv.onua.edu.ua/index.php/yuv/article/view/433/411> (дата звернення: 23.08.2023).
2. Дашковська О.Р. Політичні і правові вчення в Англії XVII ст. *Історія вчень про державу і право: підручник* / ред.: Г.Г. Демиденко, О.В. Петришин. Харків, 2009. С. 83.
3. Томахів В.Я. Політологія: Навчальний посібник. Вид. 3-е, доп. Тернопіль: ТНЕУ, 2018. 224 с.
4. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник. Київ: Правова єдність, 2009. 312 с.
5. Марчук В.П., Марчук Г.В. Історія політичних і правових вчень: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. 474 с.
6. Джон Л. Два трактати про врядування / пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 265 с.
7. Гайдаєнко Н.В. Система стримувань та противаг в сучасних демократіях : Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. Одеса, 2010. 220 с.
8. Сурнін В.О. Механізми стримувань та противаг у системі розподілу влади в Україні. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології*. 2013. Вип. 2. С. 140–144. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyupr_2013_2_28109 (дата звернення: 23.08.2023).
9. Дьоміна О.С. Аксіологічний підхід до аналізу політики. *Політична думка XX – початку XXI століть: методологічний і доктринальний підходи: підручник: у 2-х т.* / ред. Н.М. Хома. Львів, 2016. Т. 1: Методологічний підхід. С. 161.

10. Козинець О., Пророченко В. Становлення та розвиток теорії поділу влади в історії світової політико-правової думки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. С. 165–169. URL: <http://pgr-journal.kiev.ua/archive/2020/1/31.pdf> (дата звернення: 23.08.2023).
11. Афонін Е., Новаченко Т. Локк Джон. *Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл.* / ред. Н.М. Хома. Львів, 2015. С. 392.
12. Подковенко Т. Концепція лібералізму Джона Локка. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. 1 (29). С. 12–17. URL: <http://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/download/1328/1374> (дата звернення: 23.08.2023).